

Книговидавничі практики у поширенні політичних ідей на підросійських українських теренах другої половини XIX – початку XX ст.

Наведені у статті статистичні та бібліографічні дані обґрунтовують твердження про те, що поширення книжкової продукції сприяло перетворенню українських теренів на один з епіцентрів політичної боротьби. Попередніми умовами для цього стали економічний розвиток українських земель, розвинене транспортне сполучення, наявність потужної поліграфічної бази, а також впевненість керівництва російських, польських та єврейських політичних партій у наявності "свого" електорату в цьому регіоні. Найактивніше та найпродуктивніше у цьому процесі проявили себе російські політичні партії. Приклад використання книжкової комунікації представниками українських політичних партій свідчить, що головним результатом такої діяльності може бути не поширення політичних ідей, а формування громадської думки, у даному разі – пробудження національної свідомості.

Ключові слова: політичні партія, книжкова продукція, українські губернії, громадська думка.

Используемые в статье статистические и библиографические данные аргументируют утверждение о том, что распространение книжной продукции способствовало превращению украинских земель на один из эпицентров политической борьбы. Этому способствовали экономический потенциал украинских земель, развитое транспортное сообщение, мощная полиграфическая база, а также уверенность руководства российских, польских и еврейских политических партий в присутствии «своего» электората в этом регионе. Наиболее успешными в этом процессе оказались российские политические партии. Примеры использования книжной коммуникации представителями украинских политических сил свидетельствуют, что главным результатом этой деятельности может быть не столько распространение политических идей, сколько формирование общественной мысли, в данном случае – пробуждения национального сознания.

Ключевые слова: политическая партия, книжная продукция, украинские губернии, общественная мысль.

Statistical and bibliographic data presented in the paper substantiate the statement that printing matters distribution has contributed to turning Ukrainian territory into one of the foci of political struggle. It was preconditioned by economic advancement of Ukrainian territories, well-developed transport communication network, availability of high-productive printing facilities as well as confidence of Russian, Polish and Jewish parties leadership in the presence of their electorate in those regions. Russian political parties exerted themselves most active and efficient in that process. Example of utilization of book-mediated communication by representatives of Ukrainian political parties evidences that those activities may resulted not in dissemination of political ideas but rather in formation of public opinion exhibited in that case as awakening of Ukrainians' national consciousness.

Key words: political party, printing matter, Ukrainian provinces, public opinion

Однією з ознак політичної модернізації суспільства є творення громадянського суспільства, зокрема, поява та розвиток громадської думки, що передається за допомогою соціальної комунікації. До появи електронних засобів комунікації (радіомовлення та телебачення, згодом Інтернету) основою соціальних комунікацій було усне та друковане слово. З поширенням писемності та зростанням популярності читання зростали можливості книжкової та пресової комунікацій, що здавна стало об'єктом уваги вчених, політиків, публіцистів тощо. Дослідники приділяють головну увагу вивченню періодичних видань політичних партій та організацій, що докладно та оперативно подавали інформацію про поточні події. Періодика традиційно знаходиться у центрі уваги фахівців політичної історії, журналістів, бібліографів. У радянський період дослідники глибоко вивчали більшовицьку пресу, у незалежній Україні – українських політичних партій. Розглядаються ними й друковані органи інших партій та організацій, які діяли на українських теренах. Книжкові видання й досі не ставали об'єктом спеціального узагальнюючого дослідження. Вони іноді потрапляють у коло зору дослідників, як правило, у випадках розлогого викладу поглядів партійних лідерів та публіцистів на ті чи інші актуальні питання того часу. Винятком є узагальнююча монографія російського історика А. В. Шевцова [1], який розглянув видавничу діяльність російських ліберальних та консервативних партій початку ХХ ст., зокрема на українських теренах. У радянський час досить докладно досліджувалася марксистська книга в Україні [2].

Враховуючи зростання суспільно-політичних рухів та революційні події на теренах Російської імперії досліджуваного періоду, важливим є вивчення значення книговидавничих практик у поширенні політичних ідей. Терени українських губерній становлять особливий інтерес через складну політико-партійну систему, яка склалася тут на початку ХХ ст.

Досліджувати означену тему складно через нерозробленість джерельної бази. Історичні реалії ніяк не могли сприяти збереженню книжкових видань, особливо нелегальних, тому жодний архів чи бібліотека не можуть репрезентувати весь репертуар видань. Важливою проблемою постає питання створення зведеного каталогу подібної продукції, зокрема на українських теренах. Тим паче, що узагальнення матеріалу про український бібліографічний репертуар досліджуваного періоду ще не завершено. На сьогодні є можливість використання дотичних праць, серед яких "Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX в." (2-ге вид., 1981–1982) [3], який відображає продукцію, переважно соціалістичних партій, та бібліографічний покажчик О. В. Шевцова "Непериодические издания русских либеральных и консервативных партий начала XX века" (2002) [4]. Поза увагою цих покажчиків залишається видавнича продукція соціалістичних партій 1900–1916 рр., а також націоналістичних партій (українських, єврейських, польських тощо) Російської імперії. Частково цю проблему можна вирішити за допомогою покажчиків, що репрезентують український бібліографічний репертуар [5–8], покажчиків окремих колекцій [9]. Попри певну обмеженість джерельної бази уявляється можливим подати загальну характеристику книговидавничих практик поширення політичних ідей на українських теренах.

Першою спробою систематичного використання книжкових видань для популяризації політичної ідеології на українських теренах можна вважати діяльність народників. Вплив загальноросійського демократичного руху народницького забарвлення починає простежуватися вже з другої половини 1850-х рр. з поширенням видань Вільної російської друкарні О. Герцена та М. Огарьова, згодом видань "Землі та волі". Друкована продукція розповсюджувалася у досить вузькому колі освіченого населення. Спроби народників-"сімдесятників" налагодити пропагандистську діяльність серед широких верств населення в процесі "ходіння в народ" не дали відчутних позитивних результатів. На початку 1880-х рр. після розгрому народницьких організацій у

Петербурзі та Москві намітилася тенденція до децентралізації, посилення роботи у регіонах, зокрема в українських губерніях. Як зауважували у Департаменті поліції, "Київ з його революційними гуртками, учасники яких завжди вирізнялися сміливістю та рішучим образом дій, поєднував в собі достатньо сили для організації різних революційних заходів" [10, с. 3]. Харків та Одеса, значні промислові та торговельні центри, із значною кількістю студентської молоді також не відставали. Народницькі, марксистські та національні політичні ідеї першими почали систематично розповсюджуватися за допомогою книжкових видань.

Налагодити нелегальний друк на території губерній було складно. Російське законодавство обмежувало можливості придбання друкарського обладнання та друку недозволених видань. Місцеві діячі могли використовувати тільки гектограф, який давав можливість отримати тираж до 100 прим., та пізніше мімеограф (тираж до 2–3 тис. прим.), що не могло забезпечити розвиток масового руху. Доправляти закордонні видання було досить складно, тому вони широкого поширення також не могли набути. До кінця XIX ст. на території Російської імперії, згідно зі "Сводним каталогом русскої нелегальної и заперещеної печати XIX в." [3], нелегально вийшло друком 740 книжкових видань, з яких на територіях українських губерній – 162 видання (21,9 %). Як уже, наголошувалося, це були переважно видання загальнодемократичного антиімперського та соціалістичного спрямування. Поширювалися вони серед досить вузького кола читачів і призначалися, насамперед, для пропаганди політичних ідей. Треба відзначити, що на цьому етапі революційної боротьби у Російській імперії ще не відбулося розмежування між представниками лівого флангу політичних ідеологій. В умовах браку агітаційної літератури соціалісти активно використовували народницьку літературу.

Одним з модернізаційних процесів є, як відомо, масовізація культури, зокрема загальне зростання кількості письменних та інтересу до читання. Книга поступово перетворювалася на предмет повсякденного вжитку. На тлі розширення палітри політичних ідеологій її почали використовувати як зброю у міжпартійній боротьбі. Прикметою часу стає поява масово-політичної книги як окремого типу видання за цільовим призначенням. Якщо спочатку більша частина населення не належала до кола безпосередніх читачів подібних видань, то політична радикалізація суспільства змусила їх цікавитися ними.

Закономірним результатом модернізації Російської імперії стало формування багатопартійної політичної системи, початок якої був закладений наприкінці XIX ст. і розвинутий після жовтневого маніфесту 1905 р. Першими, як відомо, оформилися групи соціалістичних партій – марксистських і неонародницьких, згодом ліберальні та консервативні. Кожне з партійно-політичних угруповань прагнуло вербувати собі прибічників, вести агітаційно-пропагандистську діяльність, використовуючи можливість публічного оприлюднення своїх поглядів у друкованому вигляді. Вважалося, що широкі маси населення ще були не готові до сприйняття ідеологій партій, тому керівництво партій сподівалося за допомогою книжкової комунікації вирішити два завдання: агітаційно-пропагандистське та просвітницько-політичне. Відповідно до поставлених завдань потрібно було використовувати різні види друкованої неперіодичної продукції.

За кількісними характеристиками у загальному масиві неперіодичної друкованої продукції переважали аркушівки (видання від 1 до 4 стор.) та популярні брошури (5–48 стор.), що безпосередньо було пов'язано із завданнями агітаційно-пропагандистської роботи та масовим характером політичних видань [11, с. 38]. Аркушівки призначалися для поширення серед соціальних низів, насамперед, сільської місцевості; брошури – для широких кіл самостійних читачів; книги – для підготовленого читача. Аркушівки агітували за певні дії або позицію, брошури роз'яснювали ці дії або погляди. Книга використовувалася для підготовки агітатора, вербування нових членів політичних партій та організацій. Книг, у книгознавчому розумінні (понад 48 стор.), випускали відносно мало. Наприклад, у видавничому репертуарі кадетської партії книжкові видання склали тільки 15,6 % (73 з 468 назв видань) [12, с. 15].

Основний масив книжкових видань складали брошури, оскільки вони здатні були швидко задовольнити величезну потребу в літературі, коштували дешевше, були меншими за обсягом. Про панування брошурної продукції зауважував М. С. Грушевський: "Але в міру того, як пульс громадянського руху бив живіше, книгу все більше виганяла і забивала на торгу брошура. Життя з незвичайною швидкістю висувало все нові і нові питання, і обиватель не мав часу читати книжки, а хапав брошуру, яка обіцяла поінформувати його з затратою чвертьгодини часу і не більше гривеника капіталу" [13, с. 106]. Періодичне видання, попри його швидку реакцію на поточні події, також не могло задо-

вольнити читача. Цю перевагу брошури над періодичним виданням В. І. Ленін пояснював таким чином: "... бо роз'яснити кожне питання середняку по-справжньому в газеті неможливо. Для цього треба почати спочатку, з азів і дійти до кінця, розжувавши питання з усіх сторін. Навряд чи газета в змозі дати це навіть при ідеальному забезпеченні її літературними силами" [14, с. 225].

Політична брошура навіть набула характерного вигляду. Вона друкувалася на тонкому папері, все зайве відрізалось, щоб зменшити вагу до мінімуму. Обкладинка виготовлялася з щільних сортів паперу, як правило, світлих тонів, на яких чітко читався заголовок. Часто брошури прикрашалися рамкою-акциденцією, виконаною у традиціях пануючого художнього стилю "модерн", що додавало їй легальності. Відсутність твердої палітурки диктувалося нелегальними умовами існування більшості брошур. Невеличка, легка та м'яка, вона без особливих зусиль ховалася за халяву чобота, за пазуху, в кишені, у картуз або дамський ридикюль [2, с. 56].

Активно розвивалася видавнича діяльність як опозиційних, так і проурядових партій. Партійні організації різних рівнів створювали спеціальні структури, які займалися плануванням, редагуванням, друком, поширенням та використанням видань. Головна увага приділялася видавничій діяльності, що підтверджує те, що рішення з планування, випуску та поширення видань приймалися на найвищому рівні. Центральні партійні органи координували видавничу діяльність, контролювали фінансові витрати на її здійснення, адже вони поглинали значну частину партійних бюджетів. Відомо, наприклад, що ЦК кадетської, більшовицької партій витрачали щороку на видавничу діяльність сотні тисяч карбованців [12, с. 14]. Видання були, так би мовити, планово-збитковими, вони не окуплювалися, адже більшість їх, особливо під час виборчих кампаній, поширювалися безкоштовно або продавалися нижче за собівартість. Хоча соціалістичним партіям під час революційного підйому 1905 р. вдалося ще й заробити [15; 16].

Більша частина "великоформатної" друкованої продукції випускалася у Петербурзі, Москві та за кордоном, де знаходилися центральні партійні органи, існувала міцна технічна база та концентрувалися значні фінансові ресурси. Більш-менш стало був налагоджений випуск книжкових видань у регіональних центрах, серед яких одними з найважливіших вважалися українські – Київ, Одеса та Харків. Більшість провінційних організацій випускали тільки листівки і лише іноді брошури.

Націленість книжкової продукції на пояснення поточних подій та розкриття перспектив тих чи інших подій або явищ на тлі поширення читання як техніки отримання актуальної інформації, – це породило надзвичайний попит на книгу під час революції 1905–1907 рр. Ще однією передумовою його зростання стало послаблення цензури. Уже наприкінці 1904 р. царський уряд розглядав цензурні послаблення як необхідну умову зниження активності зростаючого революційного руху. У березні 1905 р. було прийнято рішення скасувати попередню цензуру для всіх видів книг і брошур. З того часу всі книговидавничі фірми отримали можливість заробляти гроші на випуску та продажу раніше забороненої літератури. Книжковий ринок першого революційного року виніс на поверхню майже всю підпільну літературу, все те, за контрабанду чого уряд тривалий час жорстко карав людей. Видавцями суспільно-політичної літератури становили всі бажані, її випуск швидко комерціалізувався. Крім партійних угруповань, видавнича лихоманка захопила поважних книговидавців і книготорговців. Власники книгарень, відчуваючи комерційну перспективність цього сегменту книжкового ринку, навіть видавали аванс та кредит видавцям під заставу майбутнього видання [2, с. 90]. Крім передруку раніше заборонених видань, оприлюднювалися програмні документи політичних партій та організацій, видання, що містили теоретичні пояснення їхніх ідеологічних поглядів, практичні рекомендації з організації та тактики революційних дій, пропагандистсько-агітаційної та виборчої діяльності.

Швидка політизація населення та лібералізація законодавства про друк призвели до різкого зростання попиту на масово-політичні видання всіх ідеологічних спрямувань – "книжковому припливу", за визначенням відомого тодішнього бібліографа М. О. Рубакіна [17]. З жовтня 1905 до квітня 1906 р., тобто за півріччя, у Російській імперії, за підрахунками М. О. Рубакіна, вийшло друком 1699 назв брошур, з яких соціал-демократичних – 953, кадетських – 426, есерівських – 250, анархістських – 70 [17]. Тобто на книжковому ринкові Російської імперії революційного періоду панувала соціалістична література.

Як уже зауважено, це були переважно брошури, які коштували у межах 10–15 коп., що для представників соціальних низів становило значну суму, витратити яку треба було з розумом. І той факт, що суспільно-політична література активно проникала у село, свідчить про глибоке переконання селян у її необхідності та важливості. А враховуючи традиційне господарське ставлення

селян до предметів матеріального світу, зокрема книги, а також загальне поважне ставлення до друкованого слова, стає зрозумілим, якого значення книга набувала у цьому середовищі.

Уже сучасники розуміли можливі результати такої поширеності політичної книги. Так, 29 травня 1906 р. директор Департаменту поліції інформував Головне управління у справах друку, що "у теперішній час циркулюють серед народу, переважно у сільських місцевостях, різні брошури протиурядового спрямування, видані... без дозволу цензури", які "здійснюють шкідливий вплив на малоосвічені класи сільського населення і значною мірою сприяють розвитку серед селян революційного руху" [16, с. 141]. Подібною популярністю користувалася тільки література "тенденційного", як її називали, характеру. Навіть офіційні особи визнавали, що, порівняно з революційно-демократичними, проурядові видання були не популярними серед широких верств населення. Начальник Київського охоронного відділення у вересні 1905 р., повідомляючи у Департамент поліції про популярність революційних видань, нарікав, що вони не мають "противаги у виданні безкоштовних, вміло і розумно складених патріотичних і консервативних листків для народу" [15, с. 112].

На цей "книжковий приплив" уряд відреагував початком судових переслідувань раніше дозволених видань. Їх вилучали з торгівлі та бібліотек, знищували. Якщо за два з половиною століття існування російської цензури заарештовано було близько 300 книг, то за 14 місяців "волі" (з 17 жовтня 1905 до 1 січня 1907 р.) було конфісковано 361 видання [18, с. 134]. На рубежі 1906–1907 рр., особливо з початком реакції, спостерігається перехід від брошури до "товстої" книги, єдиної можливої у легальному середовищі. Брошурна продукція поверталася у практику нелегальної роботи. У другій половині 1907 р. настав, за висловом М. О. Рубакіна, "книжковий відлив", викликаний різким спадом громадської активності у зв'язку з поразкою революції, адміністративними переслідуваннями та перенасиченням ринку масово-політичними виданнями. В цілому, на книжковому ринкові політичних видань відбулася реструктуризація: література соціалістичних та неонародницьких партій повернулася у нелегальний сектор, а проурядових ліберальних та консервативних партій, навпаки, почала отримувати державні субсидії, що дозволило налагодити стабільний її випуск.

Усього до початку революційних дій 1917 р., за підрахунками вітчизняного дослідника А. І. Павка, на українських теренах діяло

понад 20 українських політичних партій та організацій, понад 30 російських партійно-політичних угруповань, 4 єврейських та 4 польських політичних партій [19, с. 94]. Якщо єврейські та польські партії працювали переважно з національним електоратом, то українські та російські прагнули охопити все населення українських губерній. Найбільший книжковий потік забезпечували російські партії. Про їхню активність свідчить кількість друкованої продукції. За даними О. В. Шевцова, до Лютневої революції 1917 р. на території українських губерній було надруковано 692 назви (19,7 % всього репертуару) неперіодичних видань російських ліберальних та консервативних партій [4]. Центрами їхнього продукування були: Київ – 213 видань, Одеса – 172, Харків – 112, Почаїв – 93. Решта 102 видання було надруковано у 24 українських населених пунктах. Порівнюючи загальноукраїнські дані з тим, що у Москві було надруковано 25,2 % репертуару згаданих партій, а в С.-Петербурзі – 30,3 %, стає зрозумілим, що на всі інші регіони імперії припадає тільки 24,8 % [4]. Тобто територія українських губерній була одним з центрів видавничої продукції російських політичних партій.

За результатами досліджень О. В. Шевцова, найбільшого розмаху у книговиданні досягли партії більшовиків, меншовиків, есерів, кадетів, октябристів та Союзу російського народу [12, с. 17]. Це були партії, які набули широкого поширення й на українських теренах [20, с. 27]. Враховуючи, що тут циркулювала значна частина московських і петербурзьких видань, можна уявити щільність інформаційного простору та місцевий градус протистояння в агітаційно-пропагандистській боротьбі. На думку вітчизняного історика А. І. Павка, в обмеженому характері легальних умов політичної діяльності, демократичних свобод Російської імперії енергетику політичного поля визначали в основному ліворадикальні партії [21, с. 30].

Переважна більшість досліджуваних книжкових видань, що створювалися та поширювалися на українських теренах, відносилися до типу масово-політичних. Аналіз бібліографічних показників свідчить, що тематика видань відображала пріоритети партійної ідеології та тактики. Всі без винятку партії та організації надавали перевагу випуску політичної та політико-правової літератури. Легальні партії, які брали участь у передвиборних перегонах, приділяли належну увагу офіційно-документальним виданням. У репертуарі масово-політичної книги тематично виділявся блок соціально-економічної літератури.

Як окремі типи можна визначити наявність видань рекомендаційної бібліографії (поради, що читати з тих чи інших актуальних суспільно-політичних та соціально-економічних питань) та довідкові видання (списки членів центральних органів, місцевих організацій, а також календарі). Деякі партійні видання можна визначити як наукові. Серед ліберальних та консервативних партій особливу увагу цьому напрямку друку приділяли кадети, Російський народний союз імені Михайла Архангела та Всеросійський національний союз [11, с. 38]. Крім випуску власне політичних або економічних видань, Волинський Союз російського народу, наприклад, започаткував серію "Древнейшие города Вольни в историческом описании", в якій виходили друком історико-краєзнавчі праці. Представники соціалістичних партій успішно продукували переклади теоретичних праць західноєвропейських соціалістів К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського, А. Бебеля, Ф. Лассаля, Лафарга, Ж. Геда, Ж. Жореса та ін.

Російський дослідник О. В. Шевцов вважає, що типологічно продукція консервативних партій була різноманітніша за продукцію ліберальних і соціалістичних партій. Перевага у загальному потоці партійної книжкової продукції видань "прогресивного" (ліберального і соціалістичного) характеру примушувало консерваторів протиставляти продукцію різноманітного тематико-типологічного призначення, зокрема довідкові, навчальні, художні видання, навіть картографічні, нотні та образотворчі [11, с. 39–40].

За мовною ознакою панувала російська продукція. Зрозуміло, що українські, єврейські та польські партії випускали книги та брошури відповідними національними мовами, але з помітно меншим розмахом. Цікавою тенденцією революційних років стало загравання неукраїнських партій з українським населенням. Вони, маючи на меті збільшити електорат, завербувати нових прихильників або, навпаки, заплямувати конкурентів, зверталися до україномовного друку. Виявлено, наприклад, україномовну "Програму конституційно-демократичної партії" (СПб., 1906) [7, т. 2, с. 152]. Це цілком логічно з огляду на те, що до кадетів приєдналися такі відомі українські громадські діячі, як І. В. Лучицький, В. П. Науменко, Л. М. Яснопольський, Ю. О. Кистяківський, А. В. Корчак-Чепурківський та ін. Меншовики видрукували брошуру свого лідера Л. Мартова "Новий закон" (пер. з рос., СПб., 1906) [5, т. 6], присвячену закону про вибори. Попри загальну націленість Бунду (єврейської соціалістичної партії) на єврейський електорат, для роз'яснення позиції у національному питанні серед українського населення,

була надрукована брошура В. Медема "Соціал-демократія и національний вопрос" (СПб., 1906) [5, т. 6]. Для поширення інформації про діяльність польських партій було оприлюднено книгу М. Лозинського "Польська народова демократія" (К., 1908) [5, т. 6]. Сутності ідей чорносотенних організацій було присвячено брошуру "Що таке Союз руського народа і чого він добиваєця" (Од., 1907).

Українська суспільно-політична брошура утворювала свій сегмент політичного інформаційного простору. Основним її видавцем стали українські політичні партії та їхні лідери. Формування багатопартійної політичної системи було закладено наприкінці XIX ст. Як уже зазначалося вище, до початку революційних дій 1917 р. на українських теренах діяло понад 20 українських політичних партій та організацій. Специфічною складовою їхньої ідеології був націоналістичний елемент. Перші вітчизняні політичні партії відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського громадянства. Дискусії на сторінках друкованих видань викликали інтерес у раніше інертних до національного руху громадян, робили з них якщо й не свідомих українців, то хоча б таких, що співчували українській національній ідеї. Це залучення широких верств принаймні до обговорення українського питання було, за оцінкою вітчизняного історика О. В. Лисенка [22, с. 226–227], не менш важливим, ніж створення його стратегічної лінії.

В одній з попередніх публікацій [23], розглядаючи використання книжкової комунікації у діяльності українських партій, ми дійшли висновку, що український сегмент інформаційного політичного простору був скоріше національним, ніж політичним. Найрезультативніші форми використання книжкової комунікації продемонстрували українські ліберали та очолюваний ними національно-культурний рух.

* * *

Успішна політична боротьба, як відомо, передбачає свідоме використання соціальних комунікацій для досягнення своєї мети. У досліджуваний період на території українських губерній представники всіх ідеологічних таборів брали активну участь у книжковій комунікації. Першими її систематичне залучення почали народники, до них приєдналися соціалісти, пізніше – представники ліберального та консервативного таборів. Якщо у 1870-х рр. книжкова комунікація охоплювала вузьке коло освічених прошарків населення, то з 1890-х рр., з поширенням письменності, зрос-

танням інтересу до читання, починається продукування масово-політичної книги як окремого типу видання, розгортається видавнича діяльність політичних партій та організацій. З формуванням партійно-політичної структури формується ідеологічне розмаїття друкованої продукції. Найбільший попит на неї існував у революційні періоди. Високий ступінь радикалізації суспільства свідчить про успіх агітаційно-пропагандистської діяльності, зокрема використання книжкової комунікації.

Треба визнати, що українські терени стали одним з епіцентрів політичної боротьби. Мабуть, у жодному регіоні Російської імперії (за винятком столиць) вона не велася з таким завзяттям за допомогою друкованої продукції. Це, зокрема, зумовлювалося економічним розвитком українських земель, розвинутим транспортним сполученням, наявністю потужної поліграфічної бази, а також упевненістю керівництва російських, польських, єврейських партій в наявності "свого" електорату на цих теренах. Найактивніше та найпродуктивніше себе проявили російські партії. Приклад використання книжкової комунікації представниками українських політичних партій свідчить, що головним результатом такої діяльності може бути не поширення ідей, а формування громадської думки, у даному випадку – пробудження національної свідомості.

Література

1. Шевцов А. В. Издательская деятельность русских несоциалистических партий начала XX века / А. В. Шевцов ; Рос. нац. б-ка. – СПб., 1997. – 316 с.
2. Демченко Е. П. Издание марксистской книги на Украине до Великого Октября / Е. П. Демченко. – К. : Наук. думка, 1987. – 162 с.
3. Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века : кн. и период. изд. : в 3 ч. – 2-е доп. и перераб. изд. – М. : ГБЛ, 1981–1982.
4. Непериодические издания русских либеральных и консервативных партий начала XX века : библиогр. указ. / А. В. Шевцов ; Рос. нац. б-ка. – СПб., 2002. – 416 с.
5. Репертуар української книги, 1798–1916 : матеріли до бібліографії : в 9 т. / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, НАН України. – Л., 1995–2005.
6. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1798–1916 : бібліогр. покажч. : в 4 вип. / нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1996–2001.

7. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України. 1798–1923 / Нац. парламент. б-ка України. – К. : Глобус, 1999–2003. – Вип. 1–4.

8. Книга в Україні. 1861–1917 : матеріали до репертуару укр. кн. / НАН України, Нац. б-ка України імені В. Вернадського ; В. Ю. Омельчук (ред.) ; С. Й. Петров, С. С. Петров (уклад.). – К., 1996–2012. – Вип. 1–15 : А–С – (Нац. бібліографія України).

9. Русская нелегальная и запрещенная литература XIX века в фондах Научной библиотеки ОГУ : в 2 ч. / Одес. ун-т им. И. И. Мечникова. – Од., 1976–1978.

10. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях империи, за время с 1 января по 1 июля 1884 г. по делам о государственных преступлениях. – СПб., 1884.

Т. 8. – 1884. – 116, 32 с.

11. Шевцов А. В. Издательская деятельность русских несоциалистических партий начала XX века : автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук : спец. 05.25.04 / Шевцов А. В. – СПб., 1998. – 44 с.

12. Шевцов А. В. Издательская деятельность кадетской партии (1905 – сер. 1918 гг.) : автореф. дис. ... канд. филолог. наук : спец. 05.25.04 / А. В. Шевцов ; СПбГИК. – СПб., 1993. – 19 с.

13. Грушевський М. С. Видавнича криза (1909) / М. С. Грушевський // Грушевський М. Твори : в 50 т. – Л. : Світ, 2005.

Т. 2. – 2005. – С. 106–114.

14. Ленин В. И. Редакции "Южного рабочего" : письмо 16 сент. 1902 г. // ПСС. – Т. 46. – С. 225.

15. Иоффе А. М. Издательская деятельность большевиков в 1905–1907 гг. / А. Ф. Иоффе. – М., 1971. – 256 с.

16. Голубева О. Д. Издательское дело в России в период первой русской революции (1905–1907 гг.) / О. Д. Голубева // Книга : исслед. и материалы. – М., 1972. – Сб. 24. – С. 115–141.

17. Рубакин Н. А. Книжный прилив и книжный отлив / Н. А. Рубакин // Соврем. мир. – 1909. – № 12. – Отд. 3. – С. 1–25.

18. Минцлов С. Р. 14 месяцев "свободы печати". 15 октября 1905–1 января 1907 гг. / С. Р. Минцлов // Былое. – 1907. – Март. – С. 123–148.

19. Павко А. І. Політичні партії й організації у Східній Галичині та Наддніпрянщині наприкінці XIX – на початку XX ст.: повчальний досвід історії / А. І. Павко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 93–99.

20. Павко А. І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. : автореф.

дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / Павко А. І. ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 44 с.

21. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Пляди, 2002. – 552 с.

22. Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї / О. В. Лисенко // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 217–228.

23. Кароева Т. Р. Книжкова комунікація у діяльності українських політичних партій початку XX ст. / Т. Р. Кароева // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. "Історія". – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – (У друці).